

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МОВОЮ ЧЕРНІГІВЦЯ ДАНИЛА - РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ ІГУМЕНА

“Житьє и хоженє Данила Руськыя земли игумена” - твір, що репрезентує нашу паломницьку літературу XII ст., помітний своєю популярністю, засвідченою масою копій і переробок. Праця ігумена Данила варта пильної уваги археологів, істориків, географів, а також істориків української мови. Цінність досліджуваного “житія” для мовознавців визначається тим, що воно залишається єдиним давньорусько-українським зразком цього жанру, який дійшов до нас.

Твір ігумена Данила у наукових розвідках має й іншу назву - “Паломник”. Паломниками називали людей, що побували у Святій землі (Палестині), звідки на спогад приносили пальмову гілку. Паломники також приносили різноманітні відомості про святі місця, розповідали про власні враження від побаченого й почутого. Більш освічені мандрівники залишали записи, давши тим самим початок літературному жанрові “хоженій”.¹

У своєму описі подорожі до Палестини Данило не зазначає, ігуменом якого із монастирів на Русі він був. Як зауважує М. Грушевський, Данило “взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання - можливо докладно і детально описати пам’ятки і традиції Святої землі на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з прецизією Бедекера XII віку, так що його твір має велику ціну для історичної монографії й археології Палестини і, безсумнівно, служив провідником для пізніших пілігримів”.² Ряд вчених, спираючись на два описи у тексті “Паломника”, а саме: “Всѣмъ же есть подобенъ Иордан к рѣцѣ Сновь /т/ѣй - и вширѣ, и вглубле, и лукаво течет и быстро, велми, яко з же Сновь рѣка... вширѣ же есть Иордана яко же есть Сновь на устии”³, і далі: “И есть всѣм подобен Сновь рецѣ, в ширѣ» и в глубину, и болонием подобенъ есть Иорданъ Сновь рѣцѣ..”⁴, гіпотетично стверджують, що ігумен Данило є вихідцем із Чернівщини.⁵ Можливо, він був постриженим у ченці в Києво-Печерській лаврі, а потім став ігуменом якогось чернігівського монастиря. О. Н. Творогов відзначає, що ігумен Данило міг очолювати групу паломників у Палестину, але навряд чи виконував якісь дипломатичні доручення.⁶ Іншої думки дотримується В. Т. Поляк: “Як можна судити із самої назви пам’ятки, Даниїл вважав себе не простим паломником, а офіційним представником Київської Русі. Тому він визначав себе як “Руської землі ігумен”, а не ігумен одного із монастирів. При гробі Господньому в Єрусалимі він поставив свічку не за своє здоров’я, а помолився “за вся князі наші і за Руську землю, за вся християни Руської землі”. Тому паломництво Даниїла сприймається як своєрідна дипломатична місія до Царгорода і Святої землі. Король Палестини

Балдуїн I з повагою поставився до Даниїла, особисто супроводжував його до гробу Господнього, а для охорони надав йому численну дружину”.⁷

Досліджуючи “Житє и хоженє Данила Руськыя земли игумена”, М. Грушевський робить певні висновки щодо часу цієї мандрівки. За словами історика, автор докладно зазначив час своєї мандрівки різними подробицями: за часів держави короля єрусалимського Балдуїна і його походу на Дамаск, між 1106-1108, “во княжение руськое великаго князя Святополка Изяслави-ча”.⁸ Існує й інша часова локалізація подорожі ігумена Данила - 1104-1106 рр.,⁹ Таким чином у наукових джерелах знаходимо вказівки на два різні терміни перебування ігумена Данила в Палестині - 1104-1106 або 1106-1108 рр. Отже, час подорожі до святих місць, описаний в “Паломнику”, точно не встановлено.

Твір ігумена Данила протягом століть набув великої популярності й дійшов до нас у більше ніж 100 списках, починаючи з XV ст.¹⁰ Найдавнішим із них є рукопис 1495 р., виданий Г. М. Прохоровим, який зберігається у Державній публічній бібліотеці Санкт-Петербурга...¹¹ Цей список і лежить в основі нашого дослідження “Паломника”.

Об’єктом нашого вивчення визначної пам’ятки виступають засоби вираження семантико-граматичних значень інтенсивності ознаки та її кількісної градації в прикметниках і прислівниках. Поняття інтенсивності ознаки є реальним, але похідним явищем позамовної дійсності. Воно виникає тоді, коли предмети (об’єкти) порівнюються не за ознакою, а за її якісним станом, коли увага зосереджується не скільки на ознаці як властивості предмета (об’єкта), скільки на якості ознаки, що поєднує в собі такі особливості, як насиченість або інтенсивність, більшу або меншу міру її виявлення.

Якість ознаки, закладена в її інтенсивності, встановлюється порівнянням ступеня її вияву в інших предметах, тобто зіставляються якісні стани, у яких перебувають предмети (об’єкти). Способом мовного відтворення співвідносної за якістю ознаки є ступені порівняння якісних прикметників (та утворених від них прислівників), які становлять спільнокореневі лексеми із словотворчою функцією афіксальних засобів.¹²

Ступені порівняння прикметників і прислівників у досліджуваному тексті “Паломника” ігумена Данила мають порівняно невелику питому вагу. Так, синтетичних форм вищого ступеня порівняння (компаратива) у матеріалі пам’ятки виявлено двадцять сім випадків уживання. Усі вони утворені від чотирьох основ: **дал-**, **выс-**, **лѣп-**, **пак-**. Текст пам’ятки характеризується повною відсутністю утворень вищого ступеня порівняння прикметників, що зумовлене специфікою опису.

Досить часто у творі ігумена Данила знаходимо прислівникові утворення вищого ступеня: А оттолѣсть **далѣ** 10 сажень... (Дан. іг. 38)*. А отъ Вѣскресения Христова до СвАтаа СвАтыхъ есть яко дважди дострелити можетъ (42), А оттуда есть къ Иерусалиму лицъ столпъ от Вифаниа вдалѣ; версты (44), И есть пещерка та днѣ мужа **възвыше**... (46), и на той горцѣ был камень круголь, **выше** колѣ... (48), И есть сладка въ ядь рыба та паче всякоА рыбы (90).

Як відомо, творення вищого ступеня порівняння, залежно від використання різних компаративних формантів, відбувалося за двома типами. Перший тип об’єднує утворення з суф. -ыш- <-*jbs (сучасний -ш-); другий - із суф. -ѣиш- <*eъs (сучасний -иш-). У тексті досліджуваної пам’ятки творення компаратива

за першим типом суттєво переважає. Із наведених прикладів слід відзначити своєрідний прислівниковий компаратив лішійей, у якому на основу непрямих відмінків ЛППШ-, утворену за типом з суфіксом -ЬН-, нашарувався суфікс, що характеризує основу непрямих відмінків другого типу творення.

У давньорусько-українській мові, переважно ранньої доби, при описі розмірів предметів (об'єктів), відстаней часто використовувалися адвербіалізовані компаративи на -Ѣ- в сполуці з прийменниками: “А посреди камени того, на самом връху, вісѣчена єсть скважня лакти воглубле, а вширі; мний пяди кругъ” (36). Рідше траплялися утворення на -Ѣе /-Ѣи/: **далѣ**, **вдалѣ**. Такі компаративні форми ілюструють другий тип творення вищого ступеня порівняння.

Д. Демидов, розглядаючи прислівникові утворення типу **вдалѣ**, **вширѣ**, зауважує, що вони передають не порівняння різних предметів за кількістю вияву даної якості, а порівнюють один предмет з іншим безпосередньо для виявлення цієї якості. Автор статті ілюструє свою думку одним із прикладів “Паломника” ігумена Данила: “Езеро же Генесаридское велико вельми, 40 версть **вширѣ**, всѡм окачно кругло”(94). Тут 40 верст беруться як предметна міра: Генисаритське озеро не ширше, ніж 40 верст, а таке широке, як 40 верст”¹³ Погоджуємося з таким висвітленням ролі окремих адвербіальних утворень Справді, відстань “єсть вдалее яко дважди дострелити можетъ” не означає, що вона більша за два постріли, а дорівнює відстані двох польотів стріли Подібні прислівники, що використовувалися при описі розмірів предметів (об'єктів), віддалей, вказують на інтенсивний вияв власної якості, а не її більший прояв в одному предметі (об'єкті). На їх походження звернув увагу В. Німчук, зауваживши, що “форми знахідного відмінка середнього роду вищого ступеня порівняння прикметників на означення виміру в сполученні з прийменниками вЄ та в^Ѣз переходили у відповідні прислівники”.¹⁴ Продовженням цього типу прислівників є українські типу **углибшки**, **завглибшки**, **уширшки**, **завширшки**.

Спостереження над ступеневими лексемами, які трапляються у тексті “Паломника”, дають право твердити, що в пам'ятці в основному вживаються форми із залежним членом, зміст якого фіксує рівень інтенсивності ознаки. Тобто, у реченнях із компаративними (зокрема адвербіальними) формами наявна категорія обмеження ознаки. Суть цього явища полягає в тому, що ознака, виражена прислівником у функції інтенсивності, сягає тільки певних меж. Наприклад: “**болши** межи собою” (28), “пещерка... **мужа възвыше**” (46), “и выше куѣли тоѡ” (52).

Слід відзначити, що аналітичні форми вищого ступеня у досліджуваному тексті відсутні. Вони починають входити в ужиток лише з XVI століття.

Що ж до вживання найвищого ступеня порівняння (суперлатива), то в пам'ятці виявлено тільки три аналітичні форми (з них дві аналогічні), які творяться з допомогою компаратива прикметника і займенника **вѣсь**. Наприклад: “**вышьши** бо єсть **всѣх** Еленськаа гора сущих гор около Иерусалима” (48), “и єсть оwoщеть лучи и **болий всѣх** owoщий” (70), “Вышьши же єсть Фаворськаа гора **всѣх**, сущи окрестъ ея” (96). Подібні аналітичні форми суперлатива граматисти аж до початку XX ст. не розглядали як найвищий ступінь порівняння.¹⁵ Але такі конструкції належать до найвищого ступеня

* Далі подасмо в дужках тільки сторінки цитованого джерела.

порівняння, бо виражають порівняння інтенсивності названої ознаки предмета (об'єкта) не з одним об'єктом, а з багатьма іншими або з усіма подібними йому об'єктами (предметами), тобто семантична характеристика таких утворень цілком збігається із загальним визначенням суперлатива.

Творення найвищого ступеня порівняння за допомогою префікса-частки най- (на-) у матеріалі досліджуваної пам'ятки не виявлено. Можливо, в живому мовному оточенні автора такі форми й існували, але вживалися нечасто.

Мала частотність уживання найвищого ступеня порівняння в тексті досліджуваної пам'ятки компенсується надмірним використанням лексем категорії кількісної градації ознаки так званого “абсолютного” найвищого ступеня, який відображав найвищий ступінь якості безвідносно до такої ж якості в іншому предметі.

Синтетична форма збільшеної кількості ознаки відзначена в тексті дериватами із префіксом **пре-** (адаптованим у цій формі старослов'янським елементом): “...**преч/ис/тоє тѣло** его...” (35), “положено бысть тѣло честное пречистыя владычица наша” (46), “...**пречистые** ноги владыки” (48). Як зауважує О. Нікулін: “Ці утворення мають безумовний зв'язок з дійсними формами порівняння, на що вказує їх семантична й морфологічна природа. ...Іншими словами, виділяючи ці конструкції із загальної групи порівняння, ми повинні підкреслити їх безумовну близькість з цими останніми і дуже далекий зв'язок з формами типу: синенький, синюватий і под. Ця їх особливість і послужила для нас основою, чому подібне утворення ми виділяємо у самостійну групу, називаємо її емфатичним ступенем. Ми, звичайно, не можемо назвати її емфатичним ступенем порівняння, бо тенденція відношення або співставлення об'єктів, та й сам об'єкт цим утворенням, цілком чужі”.¹⁶

У тексті пам'ятки форми з префіксом **пре-** надають мовленню автора характер експресивної підкресленості, що перебуває в прямій залежності від суб'єктивної оцінки кількості даної якості.

Найпродуктивнішими у матеріалі “Паломника” виявляються аналітичні форми збільшеної міри ознаки типу: “**есть вода добра зѣло...**” (44), “...и вс**А**ким овощом **обилна** **есть зѣло**” (70), “И **есть же гора (та) велика вельми**” (78), “град же Самари**А** великъ **есть велми** и **обилен**” (84), “и **есть нынѣ ту монастырь фряжьский, богат зѣло**” (86), “езеро же Генесаритское велико **велми**” (94) та ін. Такі конструкції утворюються традиційно - поєднанням назви помірної якості з прислівником **зѣло** (у тексті 33 конструкції) та **вельми** (43 випадки вживання). Наведені аналітичні форми були найпоширенішими утвореннями надмірного ступеня в давньорусько-українській мові. Вочевидь, у живому мовленні Чернігівщини XI-XII ст. переважали конструкції з прислівником **вельми**. Вони збереглися і в сучасній українській мові.

У тексті “Хоженія” трапляються поєднання кількох аналітичних форм у вузькому контексті, що пояснюється не лише прагненням до узгодження, властивим синтетичним мовам, а й бажанням загального емоційного освітлення цілого: “...и вода та **студена зѣло** и **сладка велми**” (52), “...и **есть** путь **страшен вельми** и **тяжекъ з'кло**” (82), “и **стоит (гора) посреди поля красно зѣло, кругло** и **высоко велми**” (96). Вони свідчать про те, що ігумен Данило був непоганим стилістом.

Мові писемної пам'ятки характерне нерівноцінне вживання прикметникових і прислівникових утворень, що належать до категорій спів-

відносної інтенсивності ознаки та кількісної градації ознаки. На нашу думку, це зумовлюється тяжінням автора до описових порівняльних конструкцій (характерна ознака давньорусько-української літературної мови), емоційно-експресивним відтінком розповіді, відсутністю в активній лексиці періоду написання твору синтетичної форми найвищого ступеня порівняння.

Джерела та література:

- 1 Полек В. Історія української літератури Х-ХVII століть. - К., 1994. - С. 43-44.
- 2 Грушевський М. Історія української літератури. - К., 1993. - Т. 2. - С. 95.
- 3 Житє и хождение Данила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси: XII век. - М., 1980. - С. 52.
- 4 Там само, с. 88.
- 5 Грушевський М. Знач. праця. - С. 96; Карамзин Н. М. История государства Российского.. - Т. 2-3. - М., 1991. - С. 272.
- 6 Творогов О. Н. Даниил // Словарь книжников и книжности древней Руси: XI - первая половина XIV в. - Л., 1987. - С. 109.
- 7 Полек В. Знач. праця. - С. 44.
- 8 Грушевський М. Знач. праця. - С. 95.
- 9 Глушаков Ю. О путешествии игумена Данила в Палестину // Проблемы общественно- политической истории России и славянских стран: Сб. статей к 70-летию акад. М. Н. Тихомирова. - М., 1963. - С. 118.
- 10 Творогов О. Знач. праця. - С. 110.
- 11 Житє и хождение Данила Русьскыя земли игумена// Памятники литературы Древней Руси: XII век. - М., 1980. - С. 24-114.
- 12 Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. - К., 1993. - С. 103.
- 13 Демидов Д. Древнерусские наречия из существительных и компаративов // Динамика русского слова: Сб. статей к 60-летию проф. В. Колесова. - Санкт-Петербург, 1994. - С. 53.
- 14 Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови: Морфологія. - К., 1978. - С. 353; див. також с. 383-384.
- 15 Нікулін А. Степени сравнения в современном русском языке. - М.-Л., 1937. - С. 79.
- 16 Там само, с. 45-46.

